L-editorjal

Carmel Azzopardi

F'din l-edizzjoni ta' *Il-Malti* nsibu tiżwiqa ta' xogħlijiet ta' valur li jittrattaw diversi aspetti: l-aspett storiku, l-aspett soċjokulturali, l-aspett lingwistiku u l-aspett letterarju. L-istudji jkopru medda wiesgħa ta' żmien, mir-riċenti ddokumentat u rriċerkat saż-żminijiet imbiegħda. Xogħol ir-riċerkatur li jgħarbel dawn l-aħħar żminijiet, iż-żminijiet imbiegħda, forsi jitlob sforz akbar għax l-istudjuż irid jistad għall-informazzjoni għal sigħat twal, xogħol metikoluż u ta' paċenzja li bosta drabi jħallih bil-ġewlaq vojt mingħajr l-iċken vopa. Il-kitbiet bikrin li jitkellmu fuq Malta, fuq il-Maltin jew fuq l-ilsien Malti, aktar u aktar jekk miktubin bil-Malti, ma jinstabux bil-gzuz u lanqas jinstabu kif ġieb u laħaq. U għax rari u mhux disponibbli jakkwistaw aktar valur, bħal frotta bnina fi staġun niexef qoxqox.

F'dan il-kuntest takkwista valur imprezzabbli l-*Kantilena* ta' Pietru Caxaro miġjuba għad-dawl minn patri Mikiel Fsadni u Godfrey Wettinger. Hawnhekk m'għandniex frotta waħdanija iżolata, imma siġra godlija mtaqqla bi frott bnin. Fiha m'għandniex kelma waħda, frażi jew sentenza iżda poeżija sħiħa ta' għoxrin vers miktuba f'nofs is-seklu ħmistax. Hi ġawhra imprezzabbli li toffri lill-istudjuż mhux biss tagħrif siewi fuq l-ilsien Malti f'din il-fażi bikrija tal-evoluzzjoni tiegħu, tagħrif fuq il-grammatika, il-lessiku, il-fonoloġija, l-influss tar-Rumanz u l-idjoma, iżda wkoll il-possibiltà li jislet tagħrif importanti li jitfa' dawl fuq l-aspett storiku u soċjokulturali tal-perjodu u fuq l-ewwel tentattiv ta' kitba letterarja.

Ma jistax jonqos li l-*Kantilena* toħroġ bħala l-primadonna fost il-kitbiet li jittrattaw iż-żminijiet imbiegħda. Minbarra l-aċċenn li jagħmel għaliha Carmel Cassar fl-istudju "Il-Malti fi Żmien il-Kavallieri ta' San Ġwann" fejn jgħid li

l-Malti miktub fil-*Kantilena* jirrifletti l-Malti miktub tal-perjodu, f'din l-edizzjoni ta' *Il-Malti* nsibu żewġ studji li jitkellmu fuq il-*Kantilena* jew fuq aspetti marbutin magħha: "Pietru Caxaro, Uliedu u Omm Uliedu" ta' Godfrey Wettinger u "Il-*Kantilena* ta' Pietru Caxaro: Bejn Lingwa u Storja" ta' Stanley Fiorini.

Godfrey Wettinger jagħtina dettalji interessanti dwar il-ħajja soċjali u l-intriċċi tagħha fi żmien Caxaro, dwar it-trabi tan-nisa lsiera, dwar kif il-mara lsira ħafna drabi kienet tintuża bħala l-konkubina tas-sid tagħha; jagħtina tagħrif fuq l-istess Caxaro, dwar il-fatt li minkejja li kellu t-tfal minn Mika, l-ilsira tiegħu, hu kien baqa' ġuvni u kien xtaq jiżżewweġ lil Francha de Biglera imma dan iż-żwieġ baqa' ma seħħx. Dan it-tagħrif fuq il-poeta Caxaro jista' jagħti ħjiel dwar it-tifsira tal-istess *Kantilena*: possibbli li meta Caxaro fil-poeżija tbekka d-dar li waqgħetlu għax kienet mibnija fuq ir-ramel kien qed jirreferi għaż-żwieġ tiegħu li baqa' ma seħħ qatt?

Stanley Fiorini fl-istudju "Il-*Kantilena* ta' Pietru Caxaro: Bejn Lingwa u Storja", filwaqt li jagħtina tagħrif storiku siewi ħafna, b'mod partikulari fuq il-ħajja tal-istess Caxaro, janalizza l-poeżija minn aspett lingwistiku u joħroġ numru ta' konklużjonijiet. Il-*Kantilena* tagħti ħjiel tal-influwenza ta' kulturi barranin; il-Malti tas-seklu XV kien diġà ddakkar mir-Rumanz u fil-poeżija nstabu qwiel ta' nisel Sqalli. Fl-analiżi lingwistika tal-poeżija Fiorini jsemmi li l-*Kantilena* tagħtina tagħrif importanti dwar din il-fażi partikulari fl-evoluzzjoni tal-ilsien Malti. Il-Malti tal-*Kantilena* kien diġà tbiegħed mill-Għarbi klassiku imma kien għadu 'l bogħod mill-Malti tal-lum. Fost it-tibdiliet li seħħew isemmi l-iżvilupp minn *migħallimin* u *mirammiti* tal-*Kantilena* għal *mgħallmin* u *(i)mrammti* tal-Malti ta' żmienna. Għall-preċiżjoni, ta' min wieħed josserva li l-vokali *i* tas-sillaba inizjali fil-kelmiet *migħallimin* u *mirammiti* mhix vokali tal-leħen iżda l-vokali tal-Għarbi li żżomm postha. Hawn naraw li r-riduzzjoni fil-vokali li sseħħ mill-Għarbi għall-Malti f'din il-fażi kienet għadha ma seħħitx. Dan jorbot ukoll ma' kumment ieħor li jagħmel Fiorini dwar id-deċiżjoni li niktbu *għasafar* minflok *agħsafar*. L-istess bħal fil-każ ta' *migħallimin* u *mirammiti* hawnhekk m'għandniex vokali tal-leħen imma vokali fl-ewwel sillaba li żżomm postha. Mill-Għarbi *għasafir* niktbu *għasafar*. Interessanti li hawnhekk ir-riduzzjoni li sseħħ f'forom oħra tal-istess binja, bħal fil-kelma *mkatar*, fil-kelma *għasafar* ma sseħħx, jiġifieri ma niktbux *għsafar*. U ma sseħħx għax is-sekwenza inizjali *għs* fil-Malti mhix possibbli. F'każi bħal dawn (eż. *għamilt, għeluq*) il-vokali tal-Għarbi dejjem iżżomm postha.

Kitba oħra li wkoll tittratta perjodu li jinkludi s-seklu XV, iż-żmien meta nkitbet il-*Kantilena*, hu l-istudju ta' Godfrey Wettinger, "Tagħrif fuq il-Kultura

Orali f'Malta Qabel ma Wasal l-Ordni". Hawnhekk Wettinger jgħid li mis-seklu XIV sal-wasla tal-ordni tal-Kavallieri l-Maltin, bl-eċċezzjoni ta' ftit professjonisti, kienu illitterati u għalhekk il-kultura popolari kienet waħda orali. Il-qasam orali kien jidher l-aktar fil-kant tal-knisja, għalkemm hemm il-probabilità li dan kien jinkiteb ukoll u għalhekk ma jibqax jagħmel parti għalkollox mill-kultura orali, fl-għana popolari li, l-istess bħall-kant tal-knisja, jista' jkun li kien jinkiteb, u fil-kliem tas-snajja'.

Mill-aspett kronoloġiku l-istudju ta' Carmel Cassar "Il-Malti fi Żmien il-Kavallieri ta' San Ġwann" ikompli fejn ħalla Wettinger. Cassar janalizza fid-dettall il-qagħda tal-ilsien Malti f'dan il-perjodu storiku. Il-miġja tal-kavallieri qorrbot lill-Malta lejn l-Ewropa u b'mod partikulari lejn l-Italja mhux biss minn aspett reliġjuż u kulturali imma wkoll minn aspett lingwistiku. L-attività fil-port u fil-bliet tal-qrib ħolqot il-ħtieġa li tintuża lingwa oħra minbarra l-Malti u din il-lingwa franka kienet it-Taljan. Cassar ifisser li f'dan il-perjodu l-għażla tal-ilsien mitkellem kienet ikkundizzjonata mill-kuntest: il-Maltin tal-kampanja kienu jitkellmu bil-Malti filwaqt li l-Maltin ta' wara s-swar kienu jitkellmu bil-Malti bejniethom imma jużaw it-Taljan biex jikkomunikaw mal-barranin. Il-Malti tan-nies tal-irħula kien Malti safi filwaqt li l-Malti tal-inħawi tal-port kien Malti korrott minħabba l-interferenza ta' ilsna barranin. L-influwenza tat-Taljan tant kienet tinħass li kien hemm min anke wera l-biża' li l-Malti għad jintilef.

Minbarra tagħrif siewi fuq l-istat tal-Malti f'dan il-perjodu, Cassar jagħtina, biex ngħid hekk *en passant*, tagħrif interessanti fuq l-aspett soċjali u soċjokulturali tal-epoka. Cassar jikkwota diversi kitbiet bil-Malti ta' din l-epoka biex jagħti eżempju u jsaħħaħ l-argumenti tiegħu u meta jagħmel dan jiddeskrivi l-kuntest li fih intuża dan il-Malti miktub. U f'din id-deskrizzjoni tal-kuntest insibu tagħrif dettaljat fuq l-intriċċi tal-ħajja ta' kuljum, fuq l-inkwiżizzjoni u fuq is-sħarijiet.

Marbuta ma' perjodu aktar qrib lejna nsibu tliet studji: "L-Għanjiet Maltin li Ġabar Alberto Favara" ta' Anna Borg Cardona, "Vassalli u l-Ambjent Borgian" ta' Olvin Vella u "Il-Prietki Bikrin: Għajn Ewlenija għall-Istorja tal-Malti" ta' Reno Fenech. Fil-kitba tagħha Borg Cardona, minbarra li tagħti tagħrif bijografiku siewi fuq Favara, titkellem fuq tliet għanjiet Maltin miġbura minnu, tanalizzahom u anke tqabbilhom ma' għanjiet oħra li jixbhuhom. Interessanti li, minbarra l-analiżi letterarja tal-għanjiet, Borg Cardona, dejjem bis-saħħa tax-xogħol li wettaq Favara, tagħtina wkoll il-melodija mużikali, aspett interessanti li jitfa' dawl ġdid fuq l-għana Malti bikri.

Fil-kitba tiegħu Olvin Vella jagħtina tagħrif bijografiku siewi fuq Antonio Fulgoni, l-istampatur ta' Vassalli u dwar il-Kardinal Stefano Borgia, wieħed

mill-kittieba awtorevoli u prominenti li kien jistampa għand Fulgoni u kien anke jaf lil Vassalli. Hawnhekk Vella japplika l-qawl Malti "għidli ma' min tagħmilha u ngħidlek x'int" għal Mikiel Anton Vassalli. Vassalli kien ħabib u midħla ta' nies importanti u prominenti fil-qasam kulturali u din il-konoxxenza u ħbiberija tkompli tikkonferma l-istampa ta' Vassalli bħala bniedem kolt u studjuż li kellu ideat li kienu avanzati ħafna għall-Maltin ta' żmienu.

Reno Fenech jagħtina studju ddettaljat dwar is-sehem li kellhom il-prietki fl-iżvilupp tal-Malti miktub. Qabel l-aħħar nofs tas-seklu tmintax il-prietki, għall-inqas il-prietki li kienu jsiru għall-poplu illitterat, kienu x'aktarx isiru bil-Malti, imma ma kinux jinkitbu. Kien hemm influwenza qawwija tal-kultura Taljana u fihom kien jidħol ħafna kliem ta' nisel Rumanz. Minħabba li ma kienx hemm ortografija standard, ħafna drabi l-predikatur kien jikteb il-prietka bit-Taljan imbagħad jimprovvizza u jaqlibha għall-Malti minn fuq il-pulptu. Wara nofs is-seklu tmintax, wara De Soldanis u Vassalli, il-prietki bdew jinkitbu aktar bil-Malti u kien proprju fil-qasam tal-predikazzjoni li l-Malti beda jinkiteb ta' spiss u b'mod regolari.

Fix-xogħol ta' Fenech insibu wkoll tagħrif dettaljat u interessanti dwar il-prietki inġenerali, dwar il-ġeneri differenti tal-prietka u dwar predikaturi Maltin li għamlu isem. Insibu wkoll bosta referenzi bikrin għall-prietki bil-Malti.

Fl-aħħar fażi tal-mixja kronoloġika tul din l-edizzjoni ta' *Il-Malti* nsibu tliet kontribuzzjonijiet li tnejn minnhom jittrattaw awturi kontemporanji. Fil-kitba "Franġisku Saverju Attard (1877 – 1937) u l-Festa ta' Marija Bambina 1918" Horatio Caesar Roger Vella jagħtina deskrizzjoni bijografika ta' bużnannuh Franġisku Saverju Attard flimkien ma' analiżi ta' waħda mill-poeżiji tiegħu. Żewġ elementi jispikkaw f'Attard, u forsi wkoll fl-awtur tal-istudju nnifsu: l-imħabba lejn Marija Bambina u l-patrijottiżmu jew, biex inkun aktar preċiż, il-parrokkjaliżmu. Fix-xogħol innifsu jispikka mbagħad id-dettall mogħti mill-awtur, imbuttat minn entużjażmu ġenwin, kemm fil-parti bijografika kif ukoll fil-parti deskrittiva u analitika. Għall-preċiżjoni, ta' min wieħed josserva li fl-analiżi ddettaljata tal-poeżija l-awtur mhux dejjem hu preċiż. Ngħidu aħna fl-analiżi metrika jittratta l-vers tal-ħamsa mtenni, tronk jew wati, bħala vers tad-disa' jew tal-għaxra.

Il-kontribuzzjoni ta' Emanuel Psaila: "Il-Letteratura u l-Politika" – Il-Pubblikazzjoni ta' *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri*" tittratta xogħol ta' awtur kontemporanju, Oliver Friggieri. L-istess titolu tal-istudju jagħti ħjiel tad-dibattitu bejn il-letteratura fuq naħa u l-politika fuq oħra, bejn l-inutilità tal-letteratura li ma tbiddel xejn u bejn l-utilità tal-politika li teżegwi u timplimenta. Friggieri,

il-poeta, rumanzier u kritiku, li kien diġà impenja ruħu politikament anke meta wera l-interess tiegħu li jippartecipa fuq livell politiku u meta wera kif kien jaħsibha dwar is-sitwazzjoni f'Malta fis-snin 70 u 80, isib kompromess f'din id-dikotomija billi jikteb rumanz politiku. Psaila jibqa' lura milli jikkomprometti ruħu u, aktar milli jesprimi fehmtu dwar il-valuri tal-kontenut tar-rumanz jew dwar kemm Friggieri rnexxielu jikteb letteratura li tkun utli u ġġib bidla, jikkonċentra fuq x'qal ħaddieħor f'dan id-dibattitu, kultant jaħraq, li qajjem ir-rumanz. Fil-fatt il-parti l-kbira tal-kontenut ta' Psaila hi ddedikata lil numru ta' kwotazzjonijiet minn diversi awturi, politiċi u ħassieba li juru fehmithom, min favur ir-rumanz u min kontra.

Xogħol ieħor li jittratta awtur kontemporanju hu "Il-poeżija ta' Maria Grech Ganado: Diwi ta' Leħen Femminili" ta' Olivia Borg. F'dan l-istudju dettaljat Borg tanalizza x-xogħol letterarju tal-poetessa minn diversi aspetti. Titkellem fuq kif tinkwadra l-poetessa fl-istampa tal-letteratura Maltija. Grech Ganado hi l-artista taż-żmien tal-lum li tagħti lill-mara vuċi kontemporanja. Titkellem ukoll dwar ir-relazzjoni bejn il-poetesa u l-poeżija tagħha. Għall-poetessa l-poeżija hi żvog, l-istess ħajjitha; hi tirrifletti l-mumenti sbieħ u koroh ta' ħajjitha ħafna drabi mċajpra bit-toqol li jissarraf f'għajta ta' protesta. Tanalizza wkoll il-poeżija ta' Grech Ganado mill-aspett stilistiku; l-istil imħaddem fil-poeżija jakkumpanja l-kontenut; il-poeżija hi analizzata bħala lingwaġġ li jiddevja min-norma u minn din id-devjazzjoni tissawwar il-formazzjoni tal-mara tal-poetessa.

Ma jistax jonqos li l-aktar element li jingħata spazju fl-analiżi ta' Borg hu t-tema tal-femminiżmu. Għalkemm Grech Ganado tiċħad li hi femminista, għall-inqas fit-tifsira popolari tal-femminiżmu, hi fil-fatt femminista, għalkemm il-femminiżmu tagħha hu femminiżmu kkwalifikat u distint. Il-poeżija tagħha hi sejħa biex il-mara tieħu l-jeddijiet tagħha bla ma tippermetti li tkun żvantaġġata u mxekkla. Hi ma tattakkax u ma teskludix is-sess oppost imma titkellem fuq il-maskulinità u l-femminilità bħala ħaġa waħda; għalkemm tinsisti fuq id-dilemma tal-mara li trid issib lilha nfisha, tgħid li l-mara ma tistax tagħmel dan mingħajr is-sehem tar-raġel.

Kif wieħed jista' josserva minn din il-ħarsa ġenerali lejn il-kontenut, din l-edizzjoni ta' *Il-Malti* hi mogħnija b'numru ta' kontribuzzjonijiet ta' valur li jagħmluha ħarġa interessanti daqskemm valida. Nixtieq nagħlaq billi ngħid kelma ta' radd il-ħajr, qabelxejn lill-awturi li taw il-kontribuzzjoni tagħhom u mbagħad lill-membri kollha tal-bord editorjali, b'mod partikulari lil Joseph P. Borg li għen ħafna biex din il-ħarġa tasal f'idejkom.